

Владислав Смирнов

ПЕДАГОГІКА КУЛЬТУРИ С. ГЕССЕНА В КОНТЕКСТІ НОВІТНЬОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Могущество индивидуальности коренится не в ней самой, не в природной мощи ее психофизического организма, но в тех духовных ценностях, которыми проникается тело и душа, и которые просвечивают в них как задания его творческих устремлений

Сергей Гёссен (1887–1950), педагог

У монографічному дослідженні [8] і в роботах останніх років [7; 9] В. А. Смирновим як наслідок прояву глибинних і стійких зв'язків усередині сучасної освітньої діяльності виявлені і сформульовані основні закони новітньої педагогіки постіндустріального етапу розвитку людського суспільства, означені як закони інформаційної педагогіки. Перший з них – *закон наступності: під час навчання знання формуються [школою] поступово і послідовно*. Другий закон – *закон соціалізації: набування знань супроводжується соціалізацією особи, що навчається*. Третій закон – *закон наслідування культури або закон культурації¹: знання набува-*

ються як частина культури.

Зазначені закони організують у цілісність усе розмаїття педагогічних явищ, оскільки вони спираються на надійну, фундаментальну підставу педагогіки новітнього часу – інформацію. Інформаційний підхід обумовлює ефективну стратегію наукового пошуку в педагогіці, він же опосередковує включення результатів педагогічної діяльності у культуру відповідної історичної епохи. Фундаментальність інформації як наукової категорії впливає із сучасного розуміння природи зв'язків і взаємодій у системі «людина – життєве середовище», втіленому професором Юрієм Куражковським (1923–2007) у формулу закону збереження життя: «Життя може існувати тільки завдяки руху через живе тіло потоків речовини, енергії й інформації». Інформація, так само як і енергія, існує в усіх сферах і фрагментах світобудови, є характеристикою всіх матеріальних і віртуальних систем. Вона являє собою об'єктивну характеристику розмаїтості, неоднорідності розподілу матерії у просторі й часі, нерівномірності протікання процесів на всіх рівнях руху й еволюції у світобудові.

Опанування інформаційними потоками є основним завданням освіти. Але «надлишок інформації веде до занепадання людської душі»

¹ Науковий термін «культурація» був уведений в обіг відомим петербурзьким ученим-філософом, професором **Мойсеєм Каганом** (уродженцем м. Києва, Україна). М. С. Каган народився 18 травня 1921 р. у Києві у родині службовців Самуїла й Минни Каган. Після закінчення середньої школи із золотою медаллю у Ленінграді (1938 р.) став студентом філологічного факультету Ленінградського державного університету; почав заняття на романо-германському відділенні відразу на 2-у курсі, склавши екзамен за 1-й курс екстерном. У 1941 році, не встигнувши закінчити університетське навчання, Мойсей Каган іде добровольцем на фронт. Був поранений у боях при обороні Ленінграда. У 1944 р, після зняття блокади, повернувся до Ленінграда і вступив в аспірантуру кафедри історії мистецтва історичного факультету ЛДУ. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Французький реалізм XVII ст.» (під керівництвом професора Ієремії Ісайовича Іоффе (1891–1947), вихідця з м. Ніжина, Україна), у 1966 р. – докторську дисертацію за матеріалами навчального посібника «Лекції з марксистсько-ленінської естетики». Працював в університеті, професор філософського факультету ЛДУ.

Важливим напрямком досліджень ученого було вивчення теорії й історії мистецтва, а починаючи від 1980-х років – теорії й історії культури. Методологічною основою праць М. С. Кагана були творчо сприйнятий ім марксизм і особливо – системний аналіз, широкі можливості якого в царині гуманітарного знання послідовно відстоювалися вченим. Його ідеї й дослідження сформульовані в книжках: «Морфологія мистецтва» (1972), «Людська діяльність (досвід системного аналізу)» (1974), «Світ спілкування: проблема міжсуб'єктних відносин» (1988), «Філософія культури» (1996), «Град Петров в історії російської куль-

тури» (1996), «Філософська теорія цінності» (1997), «Естетика як філософська наука» (1997), мемуарах «Про час і про себе» (1998), збірнику «Мистецтвознавство й художня критика» (2000), «Се людина: народження, життя й смерть у "чарівному дзеркалі" образотворчого мистецтва» (2000). М. С. Каган – автор багатьох монографій, підручників й есе. Підручники М. С. Кагана з філософії культури були перекладені й надруковані у багатьох колишніх соціалістичних країнах, а також у КНР. У 1994 р. М. Каган був обраний віце-президентом Академії гуманітарних наук, а у 1996 р. йому було присвоєне звання заслуженого діяча науки Російської Федерації. Під його керівництвом були написані й захищені понад 80 кандидатських і 10 докторських дисертацій.

Помер видатний вчений 10 лютого 2006 року після важкої, невиліковної хвороби. Похований у Санкт-Петербурзі.

(Олексій Леонтьєв, 1965). Сьогодні все помітнішим стає повсюдне перетворення освіти в уніфікований і комерціалізований процес. Професор кафедри порівняльної літератури університету міста Монреаль (Канада), блискучий перекладач і публікатор творів Ж.-Ф. Ліотара Білл Рідінгс (1960–1994) почав писати про це книжку «University in Ruins» / «Університет у руїнах». Після трагічної смерті вченого в авіакатастрофі ця праця була підготовлена до друку виконавцями його духовниці й вийшла у світ 1996 року. Книжка спричинила бурхливі обговорення й хвилю публікацій в академічному середовищі, які не припиняються й понині. Причини цього зрозумілі. Автор без ретуші розкриває закономірності еволюціонування університету, який втрачає на наших очах своє значення як носій національної культури та її оплот. Традиційний університет іде в минуле. На зміну Університетові Культури, на думку Рідінгса, приходять Університет Досконалості, що є бюрократичною корпорацією, де клерки-викладачі й споживачі-студенти взаємодіють як клерки і споживачі будь-якої корпорації. «Університет Досконалості – це симулякр ідеї Університету», тому що в ідеї досконалості немає культурного змісту. І не випадково, що сьогодні саме американський університет є взірцем Університету Досконалості. «В Америці ідея нації завжди була абстракцією, що спирається на обіцянку, а не на традицію». Ось чому «...в американському університеті питання культурного змісту виносилося за дужки вже наприкінці XIX століття» [4].

У новітній інформаційній педагогіці орієнтація на культуру, навпаки, є одним із пріоритетів. Для сучасної освіти культура є моделлю – образом, відповідно до якого вона самоорганізується. При цьому правильним є й зворотне: освіта виступає як модель культури, своєрідна автономія, де концентруються й відтворюються у малому масштабі основні процеси, що відбуваються, відбувалися і є очікуваними у культурі. Інформаційну взаємодію уздовж лінії освіта↔культура в інформаційній педагогіці В. А. Смирнов розглядає як смислотворчу, оскільки вона спричиняє виникнення нових педагогічних цінностей, серед яких духовність, толерантність, діалог, спів-буття та ін. Поновлення у суспільстві інтересу до історико-культурного досвіду людства, що охоплює педагогічні умови, методи, засоби, технології його передачі новим поколінням, супроводжується зростанням уваги до педагога культури, видатного теоретика і практика освіти Сергія Йосиповича Гессена (1887–1950). У 1995 році вперше після довгих років забуття у Москві вийшла в світ його книжка «Основи педагогіки. Вступ до прикладної філософії», видана у Берліні ще у 1923 році.

С. Й. Гессен² відомий у світовій педагогіці прибічник філософської педагогіки і як методист. Син відомого російського вченого-юриста і політичного діяча, видавця «Архіву російської революції» Йосипа Володимировича Гессена (1887–1943) С. Й. Гессен отримав блискучу освіту: спочатку у знаменитій 1-й Санкт-Петербурзькій гімназії, потім на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету і, нарешті, у найкращих університетах Німеччини (Фрейбург, Гейдельберг). До революції 1917 року Сергій Гессен був одним з редакторів журналу «Логос», що видавався з метою встановлення діалогу між російськими та європейськими діячами культури (1910–1914). У роки першої світової війни, революції й громадянської війни почалася діяльність С. Й. Гессен як теоретика і практика педагогіки. Особливо плідним у творчому відношенні виявився для нього період роботи на історико-філологічному факультеті Томського університету (1917–1921), коли в основному сформувалася його філософсько-педагогічна і методична концепція. Від 1921 року і до кінця життя (1950 рік) Сергій Гессен жив і працював за кордоном: спочатку в Берліні (1921–1923), потім у Празі (1923–1934), і, нарешті, у Варшаві й Лодзі (1934–1950). Похований у Лодзі (Польща).

Актуальність філософсько-педагогічної і методичної спадщини С. Й. Гессена обумовлена практичними й теоретичними потребами сучас-

² 16 серпня 2012 року педагогічна громадськість відзначатиме 125-у річницю від дня народження видатного вітчизняного педагога і філософа Сергія Гессена (1887–1950). Сергієм Гессеном сформульовані й оригінально вирішені такі важливі проблеми педагогіки, як: філософія і педагогіка (педагогіка як прикладна філософія), освіта і культура (теорія моральної й наукової освіти), освіта і суспільство (теорія національної освіти), освіта і природа (теорія фізичного виховання) та інші. Наукова праця Сергія Гессена «Основи педагогіки» по праву вважається однією з найкращих книг XX століття в царині педагогіки. Вона була підготовлена ще до революції у Петрограді й у перші післяреволюційні роки у Томську, а закінчена й видана автором в еміграції (1923 р.). Ця праця протягом декількох десятиліть широко використовувалася при організації системи освіти в Російському Зарубіжжі. Відомий педагог і філософ, професор Богословського Православного інституту в Парижі В. В. Зеньковський назвав її у 1950 році «видатною книгою» (див.: Зеньковський В. В. История русской философии. – Л., 1991. – Т. II. – Ч. 1. – С. 246). У ній осмислюються багатовіковий досвід світової педагогіки і кращі традиції вітчизняної педагогіки, дається аналіз найважливіших напрямів педагогічної думки першої чверті XX століття в Росії, Європі й США, обґрунтовуються перспективні ідеї педагогіки. У сучасних умовах України, коли радикально переглядаються колишні цінності і настанови, коли йде пошук нових педагогічних ідей, знайомство з книжкою С. Й. Гессена (а вона видана на батьківщині вченого вперше) може допомогти у міркуваннях над далеко не простими проблемами педагогіки й освіти.

ної вітчизняної і світової педагогіки. Формування постіндустріального суспільства і відповідної йому культури постмодернізму (аксіологічний аспект) по-новому ставлять проблему людини, її сутності, сенсу її існування в сучасних соціокультурних умовах (антропологічний аспект), що обумовлюють новий сенс її життя і діяльності, а отже і новий зміст освіти (епістемологічний аспект). Прилучити особистість до найвищих культурних цінностей через освіту – у цьому бачив Сергій Гессен одне з найважливіших завдань педагогіки.

Зупинимося на законі *культурації* детальніше. Культурологічний аспект в освіті містить у собі культуротворчу функцію (учень/студент – суб'єкт культури, майбутня професійна еліта, культурний лідер, творець) і проявляється в освітньому просторі досить рельєфно. Сергій Гессен розрізняє у складі життя кожної людини три шари: *освіченість, громадянськість, цивілізацію*. Їхнє злиття виводить на більш універсальне поняття – **культуру**. Культурні цінності є *абсолютними* в тому розумінні, що ми прагнемо до них заради них самих; вони слугують не тільки знаряддям для досягнення інших цілей, а є цінними самі по собі, вони «світять своїм власним світлом». По відношенню до суспільства й людини культура є невичерпною метою й завданням – прагненням до неї. Освіта, що має за свою мету культуру, може розглядатися як нескінченний шлях уперед у безмежному освітньому просторі до неосяжної мети. С. Й. Гессен в «Основах педагогіки» напяму вказує, що цілями освіти є культурні цінності, до яких у процесі набування знань має залучатися людина (С. Гессен, 1995) [1].

Мета статті: розглянути проблеми культурації і «педагогіки культури» (за С. Гессеном) як проблему інтеріоризації наявних в освітньому просторі педагогічних знань, цінностей та ідеалів.

Покладене на систему освіти завдання «включення в культуру людини, котра входить у світ» (формулювання проф. М. С. Кагана [3]) означає формування такого типу особистості, який відповідає даному типу культури. Його розв'язання ООН і ЮНЕСКО відносять до пріоритетів сучасної освіти. У доповіді Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. підкреслюється, що одна з найважливіших функцій школи – навчити людей жити разом, допомогти їм перетворити існуючу взаємозалежність держав і етносів у свідому солідарність. Саме через культурацію освіта може сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила своє коріння й тим самим могла визначити своє місце у світі, і з іншого боку – їй була прищеплена повага до інших культур [5, с. 52].

У новітній інформаційній педагогіці ори-

єнтація на культуру є одним із пріоритетів. Для сучасної освіти культура є моделлю – образом, відповідно до якого вона самоорганізується. При цьому правильним є й зворотнє: освіта виступає як модель культури, своєрідна автономія, де концентруються й відтворюються у малому масштабі основні процеси, що відбуваються, відбувалися і є очікуваними у культурі. Зустрічається навіть твердження, що культура й освіта – це «симетричні світи», які дзеркально відбивають один одного, оскільки у кожному з них відбуваються процеси, що отримують розвиток у симетричному світі. Інформаційну взаємодію уздовж лінії освіта↔культура в інформаційній педагогіці можна вважати смислотворчою, оскільки вона спричиняє виникнення нових педагогічних цінностей, серед яких духовність, толерантність, діалог, спів-буття та ін. Сергій Гессен формулював завдання освіти як «долання минулого через прилучення до вічного» [1].

На думку вченого, здебільшого ми «знаємо» освіту несвідомо. «Тільки наука вносить свідомість і критичне ставлення туди, де без неї панують невідомо звідки отриманий навик й беззвітність не нами творимого життя». Педагогіка як наука, предметом якої є освіта, трактується С. Й. Гессеном як усвідомлення виховання, «тобто цього всім нам несвідомо вже відомого процесу» <...> Природно, що всякий вихователь переслідує яку-небудь мету, відому йому несвідомо, але часто не перевірену їм критично: «Над цілями освіти ми не замислюємося саме тому, що ці цілі представляються нам занадто очевидними. Вони занадто близькі нам, обманюють нас своєю видимою безсумнівною. Тому-то вони так нелегко вловимі, так важко піддаються формулюванню» [1, с. 25].

Метою життя первісної людини було самозбереження як роду, так і особини. Це природна, загальнобіологічна мета. Сучасна людина, на відміну від первісної, називає себе культурною, отже, її метою є не просто життя, а життя гідне, культурне; культура, таким чином, – це мета, а самозбереження – необхідна передумова культури.

Справедливо розглядаючи поняття культури як багатозначне, С. Й. Гессен прагне визначити його зміст через зіставлення з іншими визначеннями, що часто використовуються замість нього: цивілізація, громадянськість, освіченість, закріплюючи за кожним певний відтінок смислу. Три цих поняття складають три шари в житті людини, а термін «культура» являє собою їхню сукупність. Тож «зовнішній каталог» культури, за Гессеном, може бути поданий так:

Культура		
Освіченість	Громадянськість	Цивілізація
Наука Мистецтво Моральність Релігія	Право Державність	Господарство Техніка

Подібна схема, по суті, була запропонована ще Платоном, який розділяв державу на три класи: клас учених (освіченість), клас стражів (громадянськість) і клас господарський (цивілізація). Але на відміну від Платона, Сергій Гессен вважає, що кожному шару культури повинен відповідати не певний суспільний клас, а кожна людина: беручи участь у господарському й цивільному житті суспільства, вона неодмінно має бути причетна до освіченості [1, с. 200].

Непересічне значення для сучасної педагогіки має розглянута С. Й. Гессеном проблема взаємовідношень особистості і культури. Філософ бачить вихід із кризового стану освіти в звертанні до загальнолюдських цінностей. У цьому полягає основний постулат його «педагогіки культури».

Культура як взаємодія й сукупність усього, що діється духом ідеалу й правди на землі, є непорушною і вічною, й у своїй вічності, і у своєму всеосяжному багатстві вона знаходить собі незаперечне абсолютне виправдання» [10]. Спираючись на неокантіанську аксіологію, Сергій Гессен не протиставляє цивілізацію культурі, а вважає першу підсистемою другої. В основі кризи сучасної культури, на його думку, лежить втрата віри у вічні духовні цінності, в об'єктивність істини. Розвитку кризи сприяли численні спроби філософів поставити істину в пряму залежність від практичних потреб людини, зробити її «інструментом» життя. Це веде до перекручування, приниження моральності і культури. Сергій Гессен з'єднує аксіологічний та антропологічний підходи у філософії освіти, відносячи себе до педагогів-гуманістів нового покоління (таких як Дж. Джентіле, Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер, М. Рубінштейн та ін.).

Особливе місце в педагогічній концепції С. Й. Гессена посідає проблема взаємовідношення внутрішньої свободи особи й зовнішньої культури. Схема взаємовідношення особистості і культури подається як рівнозначна взаємодія доцентрової сили особистості й відцентрової сили культури.

Розвиток волі в особистості можливий через моральну освіту, завдання якої – скасування природного примусу, «карбування» темпераменту в особистість, виховання внутрішньої сили волі, що можливо «тільки через поставлення особистості надособистісних цілей, у творчому уст-

ремлінні до яких росте її стійка сила». Як цього досягти – показує розроблена С. Й. Гессеном теорія моральної освіти. Не ставлячи перед собою завдання її докладного аналізу, що вже було предметом спеціального дисертаційного дослідження [2], відзначимо лише декілька, на наш погляд, істотних положень, які дозволяють трактувати створену С. Гессеном теорію моральної освіти як основу «педагогіки культури».

На всіх трьох рівнях моральної освіти, а саме: **аномія**¹ – **гетеронімія**² – **автономія**³, що реалізуються в таких формах діяльності, як **гра** – **урок** – **творчість**, варто уникати двох крайностей. Перша – передчасне виховання, в якому «пропонований дитині зовнішній матеріал перевершує здатність його засвоєння, неминуче виховує надламаних, безособових людей». Інша крайність – ізолювання дитини від культури: «Особистість, яка не живиться ззовні культурним змістом, зупиняється у своєму рості, зубожіє або губиться у марних спробах елементарного саморобництва» [1, с. 86]. Мудре виховання полягає в домірності зовнішнього матеріалу внутрішній здатності дитини до переробки цього матеріалу. Мистецтво вихователя – провести виховання між цими двома крайностями.

У грі це проявляється в умінні вихователя запобігти, з одного боку, виродження гри в забаву, з іншого боку – перетворення гри в пасивну механістичну вправу. Урок має залишатися уроком, тобто містити точну й визначену мету роботи, але одночасно й надавати свободу у виборі засобів по здійсненню цих цілей, що забезпечує «пронизаність уроку творчістю». Справжній пе-

¹ **Аномія** – (композиція з запереченням грец. α- і νόμος – закон, правопорядок). У С. Гессена аномія означає ситуацію, коли дитина не може інтегруватися зі стабільними основними інститутами суспільства. Аномія у дитини може мати наслідком заперечення найзначніших норм домінантної культури.

² **Гетеронімія** (від давньогрец. ἕτερος – інший и νόμος – закон) – багатозначний термін. У С. Гессена гетеронімія означає чужорідну закономірність, ситуацію, в якій поведінка дитини нав'язана їй зовнішніми законами, примусом учителя.

³ **Автономія** (грец. αὐτός – «сам» і грец. νόμος – «закон»). У психології автономія означає здатність особистості до самовизначення відповідно до власних переконань. У педагогіці автономія означає індивідуальну позицію людини, її незалежність у виборі мотивів, цілей, стилю поведінки тощо. Потреба в автономії – невід'ємна складова процесу становлення особистості.

рехід від уроку до творчості стає можливим тільки на третьому рівні – автономії, в позашкільній освіті і вільній самоосвіті. Саме тут освіта відкривається як «нескінченне завдання всього життя людини» [1, с. 200].

Отже, ще на початку минулого століття вітчизняною наукою ставилося питання про включення в освітній простір усього історико-культурного досвіду людства, що охоплює педагогічні умови, методи, засоби, технології його передачі новим поколінням. Актуальність цієї проблематики в інформаційному суспільстві лише зростає. Протягом тривалого часу виховання людини зводилося, насамперед, до його соціалізації. Це було пов'язано з тим, що «культура як така не була предметом спеціального філософського розгляду», людину ототожнювали із суспільством і навіть природні якості індивіда не розглядалися «в їхньому складному й діалектично суперечливому поєднанні з його соціальними якостями» [4, с. 473]. В інформаційному суспільстві увага вчених фокусується на процесах формування особистості. Водночас відбувається розведення змісту понять «суспільство» і «культура». Стає очевидним, що соціалізація, тобто «перетворення індивіда в носія суспільних відносин», і культурація, тобто прилучення індивіда до культури, – хоча й взаємозалежні, але все-таки різні процеси. Соціалізація робить людину виконавцем певних соціальних ролей, що відповідають потребам конкретного типу суспільного устрою, тобто нівелює індивіда. Культурація ж «є інтеріоризацією накопичених в історії культури знань, цінностей та ідеалів». Завдяки культурації індивід стає суверенною й унікальною особистістю [4, с. 474]. Культурація сполучає людину з усім людством, через неї людина освоює цінності, змісти, породжені всіма народами протягом усіх часів їх існування й утілені в матеріальних і духовних пам'ятниках. Наукова спадщина С. Гессена є насамперед методом – педагогічного пошуку, педагогічного дослідження, педагогічного будівництва і практики. Це надійний фундамент, на якому можуть ґрунтуватися педагогічні творчість і досвід, системи і методики. Педагогіка культури Гессена – це основа моральної освіти, де всі цілі, а не одні лише елементи системи, звернені на розвиток і становлення людини, не тільки культурної і цивілізованої, але насамперед вільної, а отже, і моральної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гёссен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гёссен. ; отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 447 с.
2. Дерюга В. Е. Идеи критической дидактики в философско-педагогическом наследии С. И. Гессена : дис. канд. пед. наук / Дерюга В. Е. – Саранск, 1999. – С. 112-145.
3. Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие / М. С. Каган. – Санкт-Петербург, 1996. – 415 с.
4. Каган М. С. Философская теория ценности : университетский курс лекций / М. С. Каган // Избр. тр. – Т. 2. – С. 327-501.
5. Образование: сокрытое сокровище : Доклад Международной комиссии по образованию для XXI века, представленный ЮНЕСКО. – Париж, 1997. – С. 136.
6. Ридингс Билл. Университет в руинах / Билл Риддингс. – М. : Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.
7. Смирнов В. А. Інформаційна педагогіка: філософський та педагогічний аспекти / В. А. Смирнов // Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти : матеріали всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Суми, 27-28 жовтня 2010 р.). – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 26-27.
8. Смирнов В. А. Информационная педагогика : [монография] / Т. П. Варламова, И. С. Ерёмина, Л. П. Ефимова и др. ; под общ. ред. С. С. Чернова // Теория, методика и организация педагогической работы. – [Книга 2]. – Новосибирск : Издательство «СИБПРИНТ», 2010. – 250 с.
9. Смирнов В. А. Основні закони інформаційної педагогіки / В. А. Смирнов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології [Науковий журнал]. – 2011. – № 2 (12). – С. 80-91.
10. Струве П. Б. Очерки философии культуры / П. Б. Струве, С. Л. Франк // Полярная звезда, 1905. – № 2. – С. 107.